

PALEO-AKTUEEL

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Redacteurs voor dit nummer: Daan Raemaekers, Stijn Arnoldussen, René Cappers, André van Holk, Gilles de Langen, Elisabeth van 't Lindenhout, Wieke de Neef, Johan Nicolay, Hans Peeters

Vormgeving: S.E. Boersma

Omslagontwerp: S.E. Boersma, M.A. Los-Weijns

Correctie Engelse samenvattingen: A. Hansen

Foto omslag: Detail van het Alexandermozaïek waarop een paardenbit met S-vormige knevels staat afgebeeld (Museo Nazionale, Napels). Zie artikel Bergmans.

ISBN 9789491431340

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel

24

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis
Groningen, 2013

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië en 3) Griekenland

In dit nummer: 1) Groningen, 2) Mander, 3) Ameland, 4) Borger, 5) Eext, 6) Herkenbosch, 7) Someren, 8) Noordoostpolder, 9) Flevoland, 10) Vlissingen

Inhoud

VOORWOORD	VII
G. KORTEKAAS & D. STAPERT Over het ontstaan van het academieportret van Tjalling Waterbolk	1
J. BAZELMANS Bij het universiteitsportret van Tjalling Waterbolk	3
H.T. WATERBOLK Toespraak H.T. Waterbolk bij onthulling academieportret 31 oktober 2012	9
D. STAPERT, M. NIEKUS, D. SCHLÜTER & L. JOHANSEN De Neanderthaler-site bij Mander (Ov.) krijgt contouren	13
D. STAPERT, L. JOHANSEN, M. NIEKUS, M. DIERTENS & E. KNOL Een bijzonder middenpaleolithisch werktuig van Ameland (Fr.)	23
H. BOON Prospectief beekdalonderzoek in de bovenloop van de Hunze	33
D.C.M. RAEMAEKERS & S. JANSEN Een papieren opgraving van hunebed D12 Eexterres. Van ganggraf naar dolmen	43
W. DE NEEF Het Paard van Cerchiara	51
S. ARNOLDUSSEN Zoektocht in het zuiden: Celtic fields op ongestuwde afzettingen in Zuid-Nederland	59
E. VAN 'T LINDENHOUT Satricum: oud en nieuw onderzoek	67
E. HOPMAN IJzertijd handmolens in de noordelijke provincies: een ritueel gebruik?	77
M.L.J. BERGMANS Een paardenbitdeel in het Huis met de Tobbe (Nieuw Halos, Griekenland)	83
Y.T. VAN POPTA Flevoland ondersteboven. Een interdisciplinair onderzoek naar de bodemprofielen van scheepswrakken in de provincie Flevoland	91

A.F.L. VAN HOLK	
Een 'nieuwe' kogge in de Noordoostpolder	99
M.M.A. HONDELINK	
Speuren naar sporen: bewerkingsporenonderzoek aan natgeconserveerde subfossiele resten van consumptieplanten	109

Het Paard van Cerchiara

Wieke de Neef¹

In april 2011 werd tijdens GIA-onderzoek in Zuid-Italië een bijzondere vondst gedaan: een zoömorf object met een incomplete miniatuurpot op de rug. Het is een abstracte weergave van een paard, met een lang lichaam, korte benen met gaten en een opgericht hoofdje. Helaas is de context van de vondst onduidelijk, maar gelukkig zijn er enkele parallellen voor het beeldje die aanwijzingen bieden voor de functie ervan. Deze parallellen laten zien dat het paard een Zuid-Italische variant is van een Griekse traditie of zelfs een voorloper daarvan. Ze laten ook zien dat de vondstlocatie in meerdere opzichten uniek is.

De vindplaats

Het beeldje werd gevonden in een kleine testput in een landbouwterras in het glooiende landbouwgebied Contrada Damale, onderdeel van de gemeente Cerchiara di Calabria (fig. 1 en 2). Deze testput was onderdeel van nader onderzoek naar oppervlaktevindplaatsen uit de Brons- en IJzertijd, uitgevoerd binnen het Rural Life in Protohistoric Italy-project (zie De Neef *et al.* in *Paleo-aktueel* 23 voor een introductie van het onderzoek en eerste resultaten)². In de Contrada Damale liggen 63 vindplaatsen, waarvan het merendeel op basis van het voorkomen van een bepaald type voorraadvat, de *dolio cordonato*, te dateren is in de laatste fase van de Bronstijd en/of de vroege IJzertijd (ca. 1150-800 v.Chr.).

De vindplaats, T228 genaamd, werd voor het eerst opgemerkt in 2010, toen tijdens geofysisch onderzoek vers opgeploegde doliumscherven gevonden werden. Hoewel de

geofysische data geen duidelijke archeologische structuren opleverden, bestond het vermoeden dat de verse vondsten behoorden bij een recentelijk aangeploegde archeologische laag die doorloopt onder een landbouwterras. Een gedetailleerde oppervlaktekartering in april 2011 op deze nieuwe vindplaats leverde, behalve nieuwe doliumscherven, ook handgevormde protohistorische aardewerkfragmenten en beschilderd protogeometrisch aardewerk op (ca. 1050-900 v.Chr.). Deze laatste vondstcategorie was hiervoor slechts sporadisch herkend tijdens de GIA-surveys in het gebied.

Om vast te stellen of de nieuwe vondsten afkomstig waren van een nog gedeeltelijk intacte vindplaats onder het terras, werd een testput op de terraswand uitgezet. Helaas moesten de afmetingen ervan door bepalingen van de Italiaanse autoriteiten beperkt blijven tot 2x1m. Deze afmetingen verhinderden een goede interpretatie van de nog intacte stratigrafie. De stratigrafie bestaat uit drie dunne archeologische lagen met handgevormd aardewerk uit de Late Bronstijd. Deze liggen voor, en mogelijk onder, een aantal kalksteenblokken die waarschijnlijk één muur vormden. Sommige kalksteenblokken lijken vóór de muur te liggen, alsof ze ervanaf gevallen zijn. Onder een van deze stenen werd in de bovenste archeologische laag het paardje gevonden. Over de muur ligt een pakket colluvium dat het huidige landbouwterras vormt. Hoe oud de stenen structuur is, is niet duidelijk. Mogelijk hoort het bij de archeologische vindplaats uit de late

Fig. 1. Het GIA-onderzoekgebied in de Contrada Damale, gelegen aan de voet van de berg Serra del Gufo (Foto W. de Neef, RuG/GIA).

Bronstijd, maar het zou ook een sub-recente basis voor het terras kunnen zijn.

Het paard

Het zoömorfe voorwerp is gemaakt van gebakken gezuiverde klei zonder zichtbare inclusies. De afmetingen zijn 28,7cm x 9,2cm x 4,4cm (l x h x b); het gewicht is 538gr. De kleur op de breukvlakken op de neus is 5YR 6/6 (reddish yellow). Het beeldje is in het restauratielaboratorium van het Museum van Sibari behandeld met Paraloid B-72, een kunstmatige hars, waardoor de kleur op het oppervlak donkerder uitvalt.

Het beeldje heeft een langgerekt rond lichaam dat aan één zijde uitloopt in een ronde, schuin naar beneden gerichte staart. Aan de andere zijde heeft het een korte nek met een naar boven gericht hoofd (fig. 3 en 4). Het

hoofd heeft een ronde platte neus, twee oortjes en twee impressies op de plek van de ogen. In de neus zit een rond gat, mogelijk voor teugels. Het lichaam wordt ondersteund door twee benen met een vlakke onderkant. Ook in de benen zitten gaten. Deze waren waarschijnlijk bedoeld voor assen van wiel-tjes, maar deze zijn niet gevonden. Op de rug van het dier is de onderkant van een miniatuurpot bevestigd. De breuken van deze pot zijn oud; in de omgeving van het paard zijn geen scherven gevonden die hieraan passen.

Op de linkerkant van het paard zijn zeer vervaagde, roodbruine verfsporen te zien. Deze zijn niet zichtbaar op de rechterkant, die bij blootlegging omhoog lag. Op de hals zijn drie manen geschilderd, op de achterhand van het dier staan drie zigzag-lijnen. Op basis van deze protogeometrische decoratie kan het

Fig. 2. Kaart van Zuid-Italië en Griekenland met de vindplaatsen genoemd in de tekst. In de inzet de Vlakte van Sibari (Calabrië) met de vindplaatsen T228, Broglio di Trebisacce en Torre Mordillo (W. de Neef, RuG/GIA).

voorwerp gedateerd worden in de laatste fase van de Bronstijd (de 10^e eeuw v.Chr.).

Italische paardjes

De vondst van dit Paard van Cerchiara, zoals we hem zijn gaan noemen, is uniek omdat er geen vergelijkbare intacte exemplaren bekend zijn in Italië. Complete paardenbeeldjes zijn weliswaar bekend uit andere delen van Italië, maar deze zijn kleiner, zonder assen en zonder vazen op de rug. Fragmenten van ons type en bijbehorende wielen en wagens zijn enkel bekend uit andere protohistorische vindplaatsen in Zuid-Italië. Dit duidt op een specifieke traditie van representaties van paarden. De oudste hiervan zijn, naast “ons” paard, enkele fragmenten uit Late Bronstijd-contexten in de nabije opgraving van Broglio di Trebisacce.

De paardjes van Broglio zijn recent gevonden bij opgravingen op het hoogste plateau van de vindplaats, de “acropolis”, en nog niet gepubliceerd. Twee hoofdjes en een wagen zijn echter al wel te zien in het Museum van Sibari. De meest recente vondsten van paardjes zijn gedaan in de omgeving van een groot bassin waarvan de bodem bekleed is met zeer compacte klei. De functie van dit bassin is nog niet duidelijk. Niet ver hier vandaan worden op dit moment de resten opgegraven van een hut uit de Late Bronstijd. Geassocieerd aardewerk duidt erop dat ook de contexten van de paardjes behoren tot deze periode. Geen van de paardjes is compleet; tot nu toe zijn er minstens vier, mogelijk zes verschillende dieren geïdentificeerd. Deze hebben dezelfde roodbruine verf als ons Paard van Cerchiara,

Fig. 3. De eigenaren van het veld waarin vindplaats T228 ligt, Domenico Zaccaro en Teresa Mazzei, met het Paard van Cerchiara (foto W. de Neef, RUG/GIA).

en eveneens gaten in de benen en het hoofd. Ook zijn er wielmpjes en delen van ten minste drie wagens ontdekt (persoonlijke mededeling dr. A. Vanzetti).

Een ander fragment is gevonden in Torre Mordillo, net als Broglio een verdedigde protohistorische nederzetting op een plateau, zo'n 15 kilometer van de Contrada Damale. Een paardenhoofdje werd hier in 1963 gevonden in een vulling die hellenistische muurresten afdekte. Het beschilderde hoofdje, met de resten van een hand op de hals, werd door de opgravers gedateerd in de 8^e eeuw v.Chr.; de exacte herkomst is onduidelijk.

Helaas zijn de paardjes van Broglio en Torre Mordillo zo beschadigd dat niet te zien is of ze ook een pot op de rug hebben. Het enig ons bekende Italische exemplaar, met een complete pot op de rug maar dan wel zonder hoofd, is een zoömorf object uit een 6^e eeuwse tombe in Guardia Perticara (Basilicata). Het gaat om een graf van waarschijnlijk een jonge vrouw; de context is helaas niet gepubliceerd. In plaats van benen heeft het dier horizontale ronde buisjes. De pot op de rug van het dier doet sterk denken

aan IJzertijd-voorraadvaten uit Calabrië, een vorm die in zwang was enkele honderden jaren vóór de datering van de tombe zelf. Het paardje van Guardia Perticara laat zien dat het type beeldje met enige aanpassingen over langere tijd voorkomt in Zuid-Italië.

Griekse paardjes

Het Paard van Cerchiara en de paardjes van Broglio zijn afkomstig uit kustgebieden die vanaf de Late Bronstijd in aanraking kwamen met Griekse zeevaarders. Deze contacten resulteerden in de import en imitatie van Egeïsch aardewerk. Vooral in Broglio, dat op een versterkte heuvel vlakbij zee ligt, is Mykeens aardewerk en lokale namaak gevonden. Zo worden de *dolii cordonati*, de grote voorraadvaten van gezuiverde klei die ook op vindplaats T228 gevonden zijn, geïnterpreteerd als lokale imitaties van Griekse *pthoi* (voorraadvaten).

Dierenbeeldjes van gezuiverde klei komen in de Mykeense wereld voor vanaf ca. 1200 v.Chr. Het merendeel bestaat uit stieren, maar er zijn er ook paarden, wagentroepen en vogels gevonden. In de cultusplaats van Phylakopi op het eiland Melos zijn meerdere stierenbeeldjes met een pot op de rug aangetroffen (Renfrew 1984:239). Paarden of ezels met één pot op de rug en twee aan elke flank zijn bekend uit 12e eeuwse graven in Ialysos en Phaestos (fig. 5, links). Deze dieren zijn beschilderd, maar wielmpjes of gaten voor assen ontbreken (Higgins 1967, plaat 5B).

In de figuratieve kunst van de daaropvolgende protogeometrische en geometrische perioden zijn paarden de meest populaire diersoort, maar er zijn geen 10^e of 9^e eeuwse voorbeelden bekend van dieren met een pot op de rug. Een protogeometrisch paard met wielmpjes werd gevonden in een kindergraf in Athene, een ander in een vrouwengraf in Eleusis (Carter 1972:29). Een exemplaar met gaten in de benen werd zonder context gevonden op de Kerameikos in Athene (Kübler 1954, plaat 142).

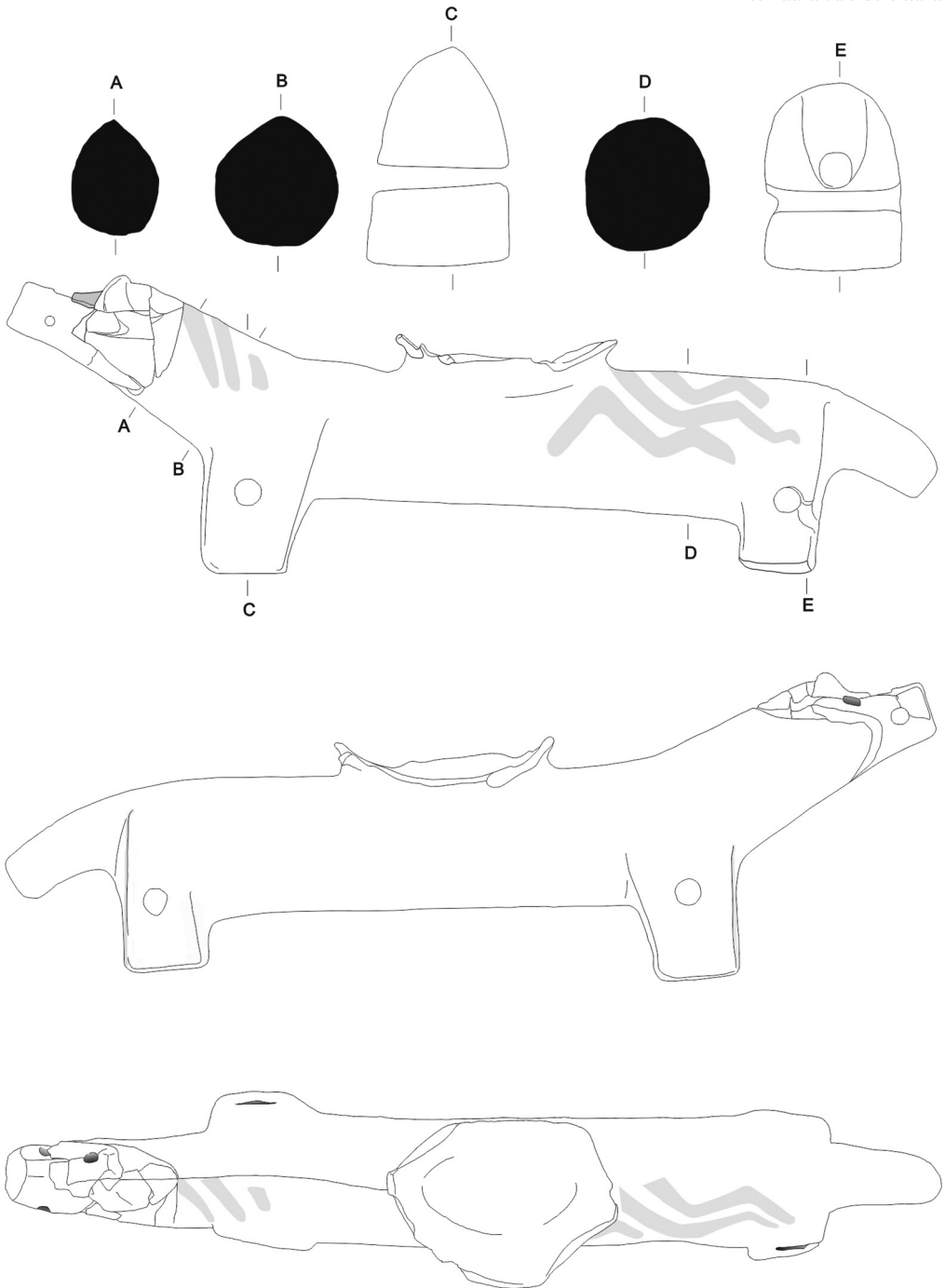

Fig. 4. Doorsnedes en aanzichten van het object (tekening W. de Neef, RUG/GIA).

Fig. 5. Griekse paardenbeeldjes. Van links naar rechts: Mykeens paard uit een graf in Ialysos, 12e eeuw v. Chr. (Higgins 1967, plaat 5B); paard uit een 8e eeuwse kindergraf op de Kerameikos, Athene (Kübler 1954, plaat 144) en een 8e eeuwse Euboïsch exemplaar (Boardman 1957, plaat 3).

Pas vanaf de 8^e eeuw v. Chr. komt in Griekenland het gecombineerde type voor van paard met potten op de rug en gaten in de benen voor wieltjes. In een 8^e eeuwse graf op de begraafplaats de Kerameikos in Athene is een lang dier met vijf amforen en een ruiter gevonden. De vier benen van het dier hadden gaten voor wieltjes; gaten in de hand van de ruiter en de neus van het paard waren waarschijnlijk voor teugels. Een ander exemplaar uit een kindergraf op de Kerameikos beeldt een dik paard uit beschilderd met cirkels, vier amforen op de rug, en gaten in de vier benen (fig. 5, midden). Een ander voorbeeld is bekend uit een 8^e eeuwse graf in Lefkandi, waarschijnlijk een geïmporteerd protogeometrisch exemplaar uit Attica met twee potten op de rug.

Het is niet ondenkbaar dat de Calabrese paardenbeeldjes lokale variaties zijn op een Grieks thema. Het Paard van Cerchiara en het geassocieerde aardewerk uit de testput worden echter vroeger gedateerd dan de vergelijkbare exemplaren in Griekenland. Het is mogelijk dat het Paard van Cerchiara, zelfs als het geïnspireerd is op Mykeense importbeeldjes, een Italiaans prototype is van een type dat pas later in Griekenland in zwang komt.

De functie

Paarden worden in Griekenland afgebeeld vanaf circa 1400 v. Chr., waarschijnlijk het moment

waarop het paard vanuit het oosten geïntroduceerd wordt. In de vlakte van Sibari komen paarden en ezels zeker vanaf de Late Bronstijd voor, hoewel in zeer beperkte mate (Elevelt 2012). Het Paard van Cerchiara is lang niet zo natuurgetrouw als de Mykeense en latere Attische beeldjes; het is de vraag of de maker ervan wel eens goed een paard heeft bekeken.

Waar dienden die Italiaanse en Griekse paardenbeeldjes dan eigenlijk voor? De Mykeense beeldjes uit Phylakopi zijn gevonden op een cultusplaats, maar de meeste Griekse voorbeelden van paarden met wielen en/of potten op de rug zijn gevonden in grafcontexten. Omdat veel van de rijdende exemplaren voorkomen in kindergraven worden ze vooral als speelgoed geïnterpreteerd (Carter 1972:29). Hoewel het latere exemplaar uit Guardia Perticara gevonden is in een graf van een jonge vrouw en eventueel ook als speelgoed bestempeld kan worden, wringt die schoen voor de Calabrese beeldjes. De paardjes van Broglio zijn geassocieerd met bewoningsslagen; er zijn geen aanwijzingen voor grafcontexten in deze omgeving. Het is jammer dat de archeologische resten in het terras van vindplaats T228 niet goed te interpreteren zijn, maar ook hier zijn geen aanwijzingen voor een graf. Eerder lijkt het erop dat we hier te maken hebben met een kleine rurale nederzetting, zoals er meer zijn in de Contrada Damale. In dat

opzicht wijkt site T228 af van alle andere, Griekse en Italische, vindplaatsen waar rijdende paardjes met of zonder potten op de rug zijn gevonden: het is noch een versterkte “centrale” plaats noch een necropool. Maar dat kan ook een onderzoeksvertekening zijn, omdat aandacht in (Italisch) protohistorisch onderzoek tot nu toe vooral uit is gegaan naar grote, centrale vindplaatsen.

Zou het Paard van Cerchiara dan toch een stuk speelgoed zijn van een boerenkind uit de Late Bronstijd? In dat geval is het voorwerp een unieke uiting van “Rural Life in Protohistoric Italy”.

Dankwoord

Veel dank voor hulp en uitwisseling van gedachten ben ik verschuldigd aan dr. Alessandro Vanzetti (Università La Sapienza, Rome) en de equipe van de opgravingen in Broglio di Trebisacce, waar ik in september 2012 te gast was.

The Horse of Cerchiara

In April 2011, a horse figurine was found in a test pit at the Late Bronze Age / Early Iron Age site T228 in the municipality of Cerchiara di Calabria (southern Italy). The horse has a vessel on its back, holes in its feet and nose, and proto-geometric painted decorations which dates the object to 1050-900 BC. Similar figurines are found in later periods in (child) burials in southern Italy, Greece and the Eastern Mediterranean. Although the dimensions of the test pit do not allow for a definite interpretation of the object's context, associated finds suggest that site T228 is a rural settlement. Its context and date make the Horse of Cerchiara distinct from other Mediterranean horse figurines.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen (w.de.neef@rug.nl)

2. Het GIA-project “Rural Life in Protohistoric Italy” (2010-2015) wordt gefinancierd door NWO. Het onderzoek wordt uitgevoerd door dr. Martijn van Leusen (projectleider), dr. Kayt Armstrong (post-doc archeo-geofysica) en drs. Wieke de Neef (promovendus), in samenwerking met buitenlandse partners.

Literatuur

- Boardman, J., 1957. Early Euboean Pottery and History. *Annual of the British School in Athens* 52, 1-29.
- Carter, J., 1972. The Beginnings of Narrative Art in the Greek Geometric period. *Annual of the British School in Athens* 67, 25-58.
- Colburn, O.C., 1977. Torre del Mordillo. Scavi negli Anni 1963, 1966, e 1967. *Notizie degli Scavi di Antichità* 31, 423-526.
- Elevelt, S.C., 2012. *Subsistence and social stratification in northern Ionic Calabria from the Middle Bronze Age until the Early Iron Age: the archaeozoological evidence*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.
- Higgins, 1967. *Greek Terracottas*. Londen, Methuen.
- Kübler, K., 1954. *Kerameikos V, Die Nekropole des 10. Bis 8. Jahrhunderts*. Berlin, Walter de Gruyter & Co.
- Neef, W. de, M. van Leusen, K. Armstrong, 2012. Multi-disciplinair onderzoek naar Late-Bronstijdvindplaatsen op de Contrada Damale (Calabrië, Italië). *Paleo-aktueel* 23, 15-22.
- Popham, M.R., P.G. Calligas, L.H. Sackett, 1988-89. Further excavation of the Toumba Cemetery at Lefkandi, 1984 and 1986; a preliminary report. *Archaeological Reports* 35, 117-135.
- Renfrew, C., 1984. *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*. Londen, The British School of Archaeology at Athens.

